

JOHN SOMERVILLE

Marxizmus és jelenkori humanizmus

Humanizmuson azt a nézőpontot értjük, amely szerint az ember a cél és az ember az eszköz is; s minden ember egyenjogú. A tartalmas és teljes humanizmusnak ismeretelméletileg, módszertanilag, etikailag és társadalmilag kell megvalósítania e nézőpont következtetéseit, mégpedig nem csupán az elmélet, hanem a gyakorlat szintjén is. Erre törekedett Marx, és sokat is tett ebben az értelemben, különféle területeken és különböző problémák tekintetében, a teljesség és szabadság különböző fokain.

Ha csupán a „korai Marx“-ot tekintjük, célokat észlelünk eszközök nélkül. Ha csupán a késői Marxtot tekintjük, akkor etikai szempontok nélküli történelemszociológiát, közgazdaságtant és politikatudományt észlelünk. Egyik sem teljes önmagában.

Ez a kiindulási pont lehetővé teszi számunkra, hogy meghatározzuk a különbséget a marxista humanizmus és a humanizmus más formái között. S ami manapság még fontosabb: kijelölni a marxista humanizmus és a humanizmus más formái közötti gyakorlati együttműködés közös területeit és lehetőségeit. Arra is ösztönöz ez bennünket, hogy felismerjünk egyes, igazán nagy, emberi méretűnek mondható problémákat, amelyek manapság már valóságosak, de Marx idejében nem is léteztek még, s amelyekhez Marx humanizmusának szellemében kell közelednünk.

Ontológiailag mit jelent az embert célként és egyben eszközként felfogni? Nem azoknak a problémáknak a fitymálását vagy nevétségesként való elvetését jelenti, amelyek a hagyományos metafizika és teológia alapját alkotják; hanem éppen e problémák megközelítését; mégpedig azon az úton, amelyen az emberi értelem a végső tekintély az igazság meghatározásában, oly módon, hogy a tudomány módszereiben, erőforrásaiban és továbbfejtődési lehetőségeiben láthassuk a bizonyítható — legtágabb értelemben felfogott —, az ember által mindenkor kutattott és mindörökké hiányolt igazság leghitelesebb és legbőségesebb forrását. Az ember áhítja, tudni akarja az igazat az egésztől, amelynek ő maga is része; tudni akarja, hogy vajon volt-e kezdete az egésznek; s ha volt kezdete, milyen természetű volt; s vajon van-e célja az egésznek, s ha van, milyen természetű; hogyan léptek színre az egész különféle részei, az ember, más élőlények, hogyan lett az élettelen természet, a nap s a térben mozgó minden más test; mi történik az emberrel halála után; van-e valami közös vonásuk az egész részeinek, s ha igen, mi a közös bennük; véges-e az egész, s ha időben véges, milyen lesz a vég?

Íme, néhány fő probléma vagy kérdés a természetfölötti teológia és hagyományos metafizika alapját alkotók sorából. Kérdésként nem elvetendők; ismeretelméletileg nem értelmetlenek, s erkölcsileg sem jelentéktelenek. Az emberi lény lelki alkata, környezete és problémái adottak, gyakorlatilag lehetetlen hát, hogy bárki is elkerülhesse a szembesítést ezekkel a kérdésekkel; kivételt csak a szellemileg elmaradottak alkothatnak, de talán még ők sem. Valóban, nem csupán felvetésükre kényszerül mindenki; végeredményben mindenki eljut valamilyen válaszhoz, még

ha negatív válaszok is ezek, például ilyesfélék: „soha nem tudunk meg semmit“; „az egész egy rejtély“; „a kérdés meghalad bennünket“ s így tovább.

A hagyományos természetfeletti teológia ezeket a kérdéseket az emberi értelemnek és hitnek nevezett valami keverékével válaszolta meg (a hitet az emberi értelemnél magasabb rendűnek és értelemmel felfoghatatlannak tartván). Aquinói Tamás a *Summa Contra Gentiles*-ben (I. 3.) mondja: azokban a dolgokban, amelyeket Istenről felfogunk, kétféleképpen van igazság. Bizonyos, Istennel kapcsolatos igazságok teljes egészükben meghaladják az emberi értelem lehetőségeit... A hagyományos metafizika többnyire ugyancsak ezen az úton járt. Kant szerint például a Ding an Sich-ek magasabb realitása emberi ésszel felfoghatatlan; az ember azonban beilleszkedhet — be is kell illeszkednie — a magasabb realitásba, mivel az — úgymond — meghatározza a helyes válaszokat az emberi lét minden alapvető és fontos kérdésére.

Világos, hogy a humanizmus e keretekben különbözik a marxista humanizmustól. A marxista filozófia általában és az ontológia különösen önmagát materialistának nevezi; ez is egyik kifejezőmódja annak, hogy elkötelezte magát: minden említett kérdésre az igazság és a bizonyítás manapság általában tudományosnak tartott fogalmaival igyekszik válaszolni. Ebből a felfogásból aztán olyan módszer következik, amely nem próbál az emberi értelem felett álló lélek tekintélyére hivatkozni; nem szólít fel olyan kinyilatkoztatások „igazként“ való elfogadására, amelyeknek megértését vagy pedig ésszerű elbírálását az emberi ész lehetőségein túl levőnek mondják. Az igazság bizonyítást igényel. A bizonyításhoz emberi értelem szükséges. Az emberi értelem csakis emberi gyakorlatban, emberi tapasztalatban igazolódhat.

A marxizmusban központi fontosságú az elmélet—gyakorlat viszonya. Az emberi gyakorlat nélkülözhetetlen és elsődleges fontosságú az elméletnek megismerő jelentéssel és erkölcsi értékkel való felruházásában. Az elmélet a gyakorlat öntudata. A gyakorlat igazol bármely emberi értéket, hiszen a tudat lehet hamis vagy igaz. A cél különbsége a gyakorlat lehetőségeinek különbözőségében rejlik. A jelenkori metodológia nyelvén röviden szólva: ami általában a tudományt a tudástól megkülönbözteti, az nem csupán a szervezés, rendszerezés és szabatoság magas foka, hanem az előreláthatóság magas foka, a prognózisoké, amelyekre a szerzett ismerethalmaz nélkül képtelenek lettünk volna.

A tudomány hatalmas humanista teljesítőképességét nem csupán az a tény jelzi, hogy növeli igazság-megértésünket, hanem az, hogy ezt az előrelátás lehetőségének nagyobbitásával éri el, ami már az ellenőrzés fokozott hatalmát is jelenti. Auguste Comte nagyon tömören fejezte ezt ki: „Voir, c'est savoir; savoir, c'est prévoir; prévoir, c'est pouvoir.“ Ugyanezt a gondolatot jegyezte le Francis Bacon a *Novum Organum* harmadik Aforizmájában: az emberi tudás és az emberi hatalom kézen fogva jár. Jóval előtte Arisztotelész két mondatban fogalmazta meg az ember humanista jellemvonásait: az ember gondolkodó állat; az ember politikai (társadalmi) állat. Más szóval: az ember elsősorban észbeli erénye folytán ember (az értelem az emberi erény), s az ember jó (vagy jobb) emberré azáltal válik, hogy önmaga és az emberi társadalom problémáinak hasznára fejleszti és alkalmazza értelmét, hiszen a társadalom az ember fizikai túlélésének és emberséges fejlődésének előfeltétele. Az ember ily módon megbízható tudományt dolgozhat ki az emberről; tudományt, amely egyidejűleg és szükségszerűen az emberi értékek és emberi társadalom tudománya.

Ezek azok a humanista alapok, módszerek és célok, amelyeket Marx és Engels kidolgozott, alkalmazott és érvényesített. A célok megválasztásának egybe kell vágnia megbízható tudásunkkal arról, hogy kik vagyunk, honnan jövünk, s melyek fejlődési lehetőségeink. S a módszerek megválogatásában idomulni kell a célhoz, valamint az idő és a hely követelményeihez. Ha szembehelyezzük a fiatal Marxot a későbbi Marxszal, elsikkad a lényeg. Mintha etikai értékeket állítanánk szembe az etikai értékek beteljesülésével az emberi életben. Aki így cselekszik, nem érti, mit adott hozzá Marx az öröklött humanista hagyományhoz.

Mindig okai, de legalábbis indítékai vannak annak, hogy egyeseknél elsikkad a lényeg. Nyilvánvaló: a humanista célok elérése, módszereinek kidolgozása egyértelmű a kapitalizmus — empirikusan igazolódó — gazdasági elemzésének a kidolgozásával, az előrelátás próbáján igaznak bizonyuló tudományos társadalomtörténettel, s oly politikai mozgalommal, amely alkalmas arra, hogy megfelelő ismeretekre építve cselekedjék. Persze mindez fáradságosabb és nehezebb, az egyén számára több kockázattal jár, nagyobb fizikai és erkölcsi bátorságot követel, mint az elmélet szintjén hosszasan fecsegni etikai célokról, s mindenfajta vitákban és beszélgetésekben pedantériával körülírni őket. De vajon az elméleti szinten maradás tendenciája erkölcsi szempontból nem mondható-e a fejlődés felfüggesztésének? Emlékezzünk Alfred de Vigny soraira: „Qu'est-ce qu'une grande vie? Une pensée de la jeunesse, exécutée par l'âge mur.“ Az az ifjúkori álom, amely gyakorlatilag nem valósul meg a következő években, elveszti humanista jelentését, sőt a szentimentalizmusból és a pátoszról átváltozhat kiábrándulássá vagy képmutatássá. A XIX. századi klasszikus orosz irodalomban számos csodálatos leírása található e folyamat lélektani, erkölcsi és társadalmi dinamikájának. Egy oly nagy gondolkodó, mint Csernisevszkij, *Naplójában* rátapintott a társadalmi-politikai következményekre: „Nem kedvelem azokat az urakat, akik szabadságról, mindig csak szabadságról papolnak, de elképzelésük a szabadságról egy papírizú, az étellel semmilyen kapcsolatba sem kerülő kinyilatkoztatás keretei közé szorul. Felszámolnák azokat az ősi törvényeket, amelyek az állampolgárok közötti egyenlőtlenségekre utalnak, de nem kívánják felszámolni azokat a társadalmi feltételeket, amelyek a valóságban rabszolgasorban tartják a nép kilencven százalékát.“

Természetesen számos problémánk merőben különbözik az egy évszázaddal korábbiaktól. Azóta szocialista forradalmak mentek végbe, s az új problémák egész sora merül fel azokban az államokban, amelyek megkísérlik a szocializmus felépítését s a fejlődést a kommunizmusba... Valóságos, ez ideig megoldatlan problémák. De nem is lehet megoldani őket úgy, hogy egyszerűen hol a korai, hol meg a későbbi Marxszal foglalkoznak, vagy pedig arról szonokolva, hogy mindezek a problémák elkerülhetők lettek volna, ha megmaradunk a korai Marxnál. Persze, hogy elkerülhetők lettek volna, ha kísérlet sem történt volna a marxi elmélet társadalmi gyakorlatba ültetésére. De megfutamodni a gyakorlat elől — nem humanista és nem marxista szokás.

Létezik egy probléma a mai emberi gyakorlatban, amely Marx idejében még ismeretlen volt: a termonukleáris háború. Már magában a „termonukleáris háború“ kifejezésben egy szemantikai nehézség rejlik. Ha ugyanis a termonukleáris szóval kezdjük, be kell látnunk, hogy a „háború“ szó többé már nem megfelelő, mivel — ha az úgynevezett háborút termonukleáris fegyverekkel lehet megvívni — maga a jelenség tartalmában és következményeiben minőségi változáson esik át; nem ugyanazon dolognak sokkal intenzívebb formájával van dolgunk, hanem valami minőségileg mással, amivel kapcsolatban a régi magatartások, reménységek és érté-

kek többé már nem érvényesek. Mint amikor a magból kikel az új növény, a víz gőzzé, vagy az izgatószer halálos méreggá válik. Amivel szembe kell néznünk, de amivel még nem akarodzt szembénézni: az a tény, hogy kérdéssé vált minden előző tétel a háborúról, a háborúnak a társadalmi cselekvés eszközeként való alkalmazhatóságáról vagy elfogadhatóságáról...

Beszéljünk nyíltan: minthogy a termonukleáris fegyverek máris olyan fokra jutottak, vagy rövidesen oda jutnak, hogy kiírhatunk minden életet a Földön, sőt, esetleg magát a Földet is dezintegrálhatják, mi lesz a helyzet az igazságos és az igazságtalan háború hagyományos megkülönböztetésével? Hát vajon nem kell-e elismernünk erkölcsi kalkulusainkban az új, nehezen mérhető, de — végzetes következmények kockázata nélkül — aligha elhanyagolható tényezőt? Amilyen mértékben egy adott háború termonukleáris háborúvá válhat, emberileg elfogadhatatlan, céljaitól függetlenül; adott esetben elveszti létjogosultságát az igazságos és igazságtalan háború közötti megkülönböztetés.

A háború problémája manapság oly mélyen, áthatóan, a sürgősség oly igényével merül fel, hogy megoldásához minden humánus gondolatrendszer együttműködése szükséges. Mivel minden humánus gondolatrendszer érdekelt az emberiség jövőjét illetően, mindegyiknek alapos oka van megelőzni az ember megsemmisítését. Szerencsére a nemzetközi hadviselés megelőzését, a béke megszilárdítását célzó legfontosabb, legsürgősebb és gyakorlati együttműködés előfeltételei szempontjából nem is szükséges egyetérteni az ontológia, a módszertan alapelveiben, de még etikai kérdésekben sem. Csupán egyetlen értékben — az ember túlélésében, s abban kell megegyezni, hogy az adott időben és helyen mi a konkrét teendő. Ez így igaz, függetlenül attól, hogy egyebekben milyen nagyok lehetnek a nézetkülönbségek, függetlenül attól, hogy egyebekben kinek s miben van igaza, vagy ki miben téved. Az ember mint ember szempontjából minden emberi tévedés helyrehozható, egy kivételével: amely termonukleáris háborúhoz vezet. Ami azt is jelenti, hogy amióta Marx meghalt, most első ízben adódik egy olyan probléma, ami fontosabb, mint az átmenet a kapitalizmusból a kommunizmusba; ez az a probléma, amelynek megoldása éppen ennek az átmenetnek abszolút előfeltétele. Többé nem várhatjuk előbb az átmenetet s majd utána a béke kérdésének megoldását. Ha a béke problémája nem oldható meg békés eszközökkel a pluralisztikus világban, akkor egyáltalán nem oldható meg: mert akkor nem lesz világ, s nem lesz jövője az embernek. Tudomásul venni e tény, s ennek megfelelően alkotóan cselekedni: ez manapság mindenfajta humanizmus legfőbb követelménye.

PREDRAG VRANICKI

Gondolatok a marxista filozófia fejlődési útjairól

A filozófiai gondolkodás lényegében történelmi gondolkodás. Ha a történelem az emberi gyakorlat összessége, akkor maga a filozófia mint e gyakorlat lényegéről és értelméről való gondolat e gyakorlat színvonalától függ.

*